

PRÓZA

Prvním nápadným rysem české prózy sedmdesátých a osmdesátých let je její velký kvantitativní rozmach. A přesto neodpovídala tehdejší prozaická tvorba svou úrovní plně předpokladům, které byly vytvořeny zvláště v drobné próze v období předcházejícím, a nemohla se rovnat rozvoji prózy, hlavně románu, ve světě.

Právě román, to jest forma, na kterou tato doba kladla největší důraz, protože mohl přiblížit v rámci reálného obrazu lidí a jejich vztahů i aktuální myšlenkovou problematiku, tonul převážně v mělkosti a v konvenčnosti. Časová popularita některých tehdejších románových děl svědčí pak především o tom, že tyto knihy vycházely vsťric vkusu českého buržoazního publika. Cenná díla vznikala v tomto období opět v drobné próze, v oblasti povídky, črty, obrázku, fejetonu, které pokračovaly na základech vytvořených v předešlé vývojové etapě. Hlavním výsledkem bylo, že poskytovala mnohostranný, tematicky pestrý obraz nejrůznějších životních prostředí, že předvedla se značnou pozorovatelskou bystrostí v detailech charakteristické rysy lidí různých vrstev a povolání. Avšak i o většině této prózy platí, že život, jak v ní byl podáván, byl zobrazován popisně v duchu žánrové kresby a sentimentálního přístupu ke skutečnosti. Poměrně nejpříznivěji se vyvíjela v tomto období historická povídka a román, jejichž rozvoj byl spjat především s počátky tvorby Aloise Jiráska. Nejpočetnější však byla v tehdejší próze konvenční literatura, utvrzující životní styl a vkus měšťáckého prostředí, která zaplavovala soudobé časopisy a odpovídala volání buržoazního publika po zábavné četbě.

Ve srovnání s českou poezií, vrcholící v tomto období v díle Nerudově, Vrchlického, Čechově, Sládkově, procházela próza sedmdesátých a osmdesátých let úsekem vleklých příprav. Přípravoval se v ní nástup realistické tvorby, která by na základě zevrubné znalosti skutečných společenských vztahů tehdejších lidí a na základě ideově vyhraněného pojetí skutečnosti byla schopna vytvořit typické umělecké obrazy.

Drobná próza

Největších úspěchů dosáhla česká próza díky májovcům už v předchozím období v kratších útvarcích. Povídky, obrazy ze života, fejetony a různé pomezí formy zvládli tehdy Neruda, Hálek a Světlá s velkou vynalézavostí a učinili z nich účinný nástroj k zobrazení soudobého života a jeho typických postav. Ve směrech naznačených těmito autory dál se i v sedmdesátých a osmdesátých letech rozvoj prozaické tvorby. Zvětšuje se ještě její tematická pestrost: k obrazům maloměstského a vesnického života a k fejetonům z cest přistupují kresby z různých speciálních prostředí a zaměstnání. Dále se rozmnožovala rozmanitost útvarů drobné prózy. Byly mezi nimi črty nebo fejetony žurnalisticky podávající skutečné události nebo popularizující poznatky z historie i jiných vědních oblastí; povídky soustředěné k charakteristice zajímavých postav nebo prostředí; příběhy komponované s důrazem na poutavost dějového pásma; i větší próza novelistického charakteru a množství zvláštních forem, které lze těžko zařadit a které mívaly i velmi osobitou, jedinečnou tvárnost.

Pro rozkvět a tvarovou pestrost v této oblasti literární tvorby i pro to, jak se i v dílech jednoho autora spojují a prolínají různé náměty a formy, jsou příznačné například drobné prózy SVATOPLUKA ČECHA, látkově čerpající ponejvíce z autorova mládí a z jeho právnických studií a praxe. Publikovány původně (s různými pseudonymy) v časopisech, vyšly na konci sedmdesátých a na počátku osmdesátých let ve čtyřech svazcích pod titulem *Povídky, arabesky a humoresky* (1878—1883). Převážně jsou to humorem zbarvené drobnosti, objeví se však v nich také ironický nebo satirický vztah ke skutečnosti. Jejich námětem jsou hlavně rozmanité scény z městského života, příběhy usedlých úředníků, starých mládenců a soukromníků, z nichž je patrná malichernost jejich soukromých zájmů a omezenost obzoru. Nejcennější jsou Čechovy prózy tam, kde jsou kriticky zaměřeny, kde přináší kresbu lidí drcebných soudobým světem plným bezohlednosti, ovládaným penězi a touhou po zisku. Taková je např. v arabesce *Signorina Gioventù* figurka soudního písaře, který blouzní v horečkách o lásce a mládí a umírá vyčerpan v nemocnici. Zde je charakteristika postavy jen letmá, ve skutečný typ pak vykryštalizoval naznačený obraz v Čechově próze nejvýznamnější v povídce *Jestřáb kontra Hrdlička*, podávající hluboký pohled do duše slabého, upadajícího úředníka, který se stává obětí spekulace dravčího lichváře a marnivosti své ženy. Zde dosáhla Čechova povídková próza vrcholu, jinak však stojí na okraji jeho umělecké tvorby a ani v celkové tehdejší prozaické produkci nezaujímá zvlášť osobité místo.

Jako téměř na všech úsecích literární tvorby i v drobné próze nalézáme v popředí nových cest JANA NERUDU, který v *Povídkách malostranských* (1878)

shrnul příběhy spojené rámcem malostranského prostředí v jednotně komponovaný celek. S velkým charakterizačním uměním je v nich zpodoběn život v této svérázné pražské čtvrti a zejména pak vyniká výrazná charakteristika postav. Detail pomáhal Nerudovi skutečnost typizovat, pointa, u jiných autorů leckdy pramenící z chtěné touhy po zajímavosti, dotvářela u Nerudy nejvlastnější smysl příběhu. Nerudovy povídky, spojující kresbu typických postav se zajímavým dějem, vyjadřující autorovo pochopení pro trpké osudy prostých lidí a satirou zasahující negativní rysy a typy pražského měšťáctví a maloměšťáctví, staly se počátkem celé tradice drobné prózy, která čerpala náměty ze života prostého lidu našich malých měst. Cílevědomým přenesením zájmu na lidové postavy i zejména vyhraněným postojem ke skutečnosti, zdůrazňujícím protikladnost mezi přirozenými lidskými vztahy ‚dole‘ a mezi povýšeností a ohledy na majetek panujícími ‚nahore‘, představovaly Nerudovy Povídky malostranské nejvýznamnější prozaické dílo sedmdesátých let.

Kromě této tvorby s látkou ze života malého města rodilo se v sedmdesátých a osmdesátých letech množství prózy s náměty z maloměstské společnosti venkovské. Její autoři ponejvíce zobrazovali originalitu tohoto prostředí, nedotčeného téměř novými společenskými přeměnami. Reagovali z různých stanovisek na skutečnost, že tento dosud nehybný, uzavřený svět se počíná proměňovat, rozrušován po roce 1848 pomalu sice, ale stále patrněji novými způsoby života, novou morálkou, nově se utvářejícími vztahy mezi lidmi.

Každé téma, jehož se takováto povídková tvorba chápala, mohlo být ovšem viděno a zpracováno v podstatě dvojím způsobem: autor byl buď obrácen do budoucnosti, podával z hlediska zdravého vývoje kritiku zastaralých rysů maloměstského nebo vesnického života; ukazoval, jak osvěta, nové vztahy, jejichž vznik je nezbytný, osvěžují atmosféru. Nebo se obracel do minulosti se steskem po tom, co bylo, s posmutnělým pocitem, že staré ryzí morální hodnoty odcházejí ze světa a nové pokolení že nemá sílu ani zdravé vlastnosti, které by zaručily společenský a mravní pokrok. Jako ve všech úsecích umělecké tvorby, i povídky tohoto období dosvědčují, že rozvoj umělecké tvorby není mechanicky spjat s určitou tematikou.

Takřka celé dílo věnoval kresbě maloměstského prostředí ALOIS VOJTĚCH ŠMILOVSKÝ (1837—1883), jehož hlavní literární tvorba patří do let sedmdesátých. Roku 1871 vydal Šmilovský povídku *Starý varhaník* a rychle za sebou pak následovaly další, některé většího rozsahu — *Kmotr Rozumec* (1872), *Setník Dřevnický* (1872), *Martin Oliva* (1874), *Krupař Kleofáš* (1875) a jiné. Jejich světem byla vesnice a zejména maloměsto, jež autor poznal v rodné Mladé Boleslavi a za středoškolského učitelování v Klatovech a v Litomyšli. Ve svých povídkách zachytil do detailů život a ovzduší malého města. Ve většině prací tvoří osu vyprávění rázovitá postava venkovská (většinou to bývají

staří lidé), kolem níž je soustředěn celý děj i zápletky. Šmilovský znázorňoval rozkolísání mravních hodnot při kapitalistické přeměně města. Záleželo mu na tom, aby se uchovaly ty mravní zásady, které s tklivostí viděl se ztrácet, aby se obnovily příkladné ctnosti jeho hrdinů — příčinnost, šetrnost, vytrvalost. Vyprávěl o tom, jak peníze a vášně rozvlňují na chvíli jednotvárnou hladinu maloměsta nebo venkova, a rozvíjením konfliktů, které z toho vyplývaly, osnoval základní protiklad své prózy. Na jedné straně žije se v poctivosti, neotřesitelné patriarchální mravnosti; to představují hlavní kladné postavy, vyznačující se vyrovnaným charakterem a tradiční moudrostí, s bohatými zkušenostmi. Postavami takových „mudrlantů“, řemeslníků a patriciů, ztělesňoval Šmilovský svůj didaktický záměr i své konzervativní smýšlení. Na druhé straně jsou lidé pokažení novodobými způsoby, názory a mravy, podléhající přemíře citu nekontrolovaného rozumem a neřízeného pevným charakterem. Odpor proti takovéto romantice — ovšem maloměšťácky chápané — vyslovil Šmilovský přímo i v polemicky zaměřeném románě *Parnasie* (1874), který je však svými zápletkami i postavami zcela nereálný a nevěrohodný. Šmilovského povídky, vyprávěné klidným rozšafným tónem, jazykem hustě protkaným lidovými pořekadly a úslovími, a nabývajícím proto archaického a obřadného rázu, prolnuté sympatiemi k patriarchální spořádanosti a z toho hlediska moralizující, podávají věrný doklad o životě, citech a myšlení českého maloměšťáka, o jeho šosácké omezenosti, o jeho konzervativních náhledech na život. Životní názor zdůrazňující ideál vyrovnaného, před světem uzavřeného měšťanského rodinného klidu, který mu neustále tanul na mysli, vyjádřil Šmilovský i ve své práci memoárového rázu, ve dvou řadách vzpomínkových obrázků nazvaných *Rozptýlené kapitoly* (1873 a 1881). Kreslí tu měšťanskou rodinu svého dědečka, podává žánrovou charakteristiku tohoto „ryzího staročecha“, jeho prostoty a pokory, jeho poctivosti a nábožnosti, jeho mravních zásad, a vypráví některé zážitky z roku 1848 a ze školních let.

Nejvýznamnějším dílem Šmilovského je větší povídka *Za ranních červánků* (1875), líčící epizodu ze života Josefa Dobrovského a z dob jeho návštěv v městečku Chudenicích u Klatov. Na základě tradovaných zpráv a podle lidového podání zde vypráví, jak se ušlechtilý učenec přímým stykem s lidem osvobozuje ze své izolovanosti, získává víru v budoucnost národa a sám přináší do venkovského prostředí pokrokové myšlenky evropského osvícenství, oživuje tradice české reformace a budí uvědomělou lásku k české knize. V této povídce oprostil se Šmilovský nejvíce od apriorně vytčeného názoru, který z většiny ostatních děl trčí jako konzervativní tendence, a uplatnil v ní svou dovednost v kresbě postav.

Dílo A. V. Šmilovského, které svou tendencí i svým uměleckým charakterem nejtypičtěji reprezentovalo směr požadovaný kritickými názory hlásanými Vlčkem v *Osvětě*, představuje dobře klady i záporné stránky povídkové

tvorby s maloměstskými látkami. Jejich síla byla v drobnokresbě. Smysl pro jednotlivosti, nejpodrobnější znalost lidí a prostředí, o nichž autor psal, dávalo těmto kresbám plastičnost, názornost. Avšak detail býval v nich namnoze samoučelným cílem. Nesloužil poznání a pochopení typických stránek reality a lidských vztahů, ale stával se vlastním smyslem autorova pozorování a tvorby, a žánrová kresba, která byla důsledkem tohoto pojetí, vedla k popisnosti a plochosti. Tito autoři nedovedli většinou zaujmout k soudobému životu stanovisko, které by jim dovolilo uvidět i jeho rozpory i reálné síly vývoje; minulý stav zdál se jim namnoze ve srovnání se současností ideální, a to jim bránilo vidět na svých postavách více než jen jednotlivosti.

Přímo z podnětů Nerudovy prózy rostla v sedmdesátých a osmdesátých letech tvorba řady autorů, kteří se sice k Nerudovi hlásili, avšak nedosáhli svého vzoru, vynikajícího především viděním a zobrazením všedních scén a lidových postav. I tzv. „pikantní“ sloh, Nerudou propracovaný k mistrovství, vyplývající ze snahy upoutat čtenáře zábavnou, lehkou formou a zdůrazňující humor a komiku, stával se u nich často manýrou. V próze těchto autorů, jako byli HERITES, LIER, HERRMANN a další, převládaly hlavně žánrové obrázky z prostředí měšťanské rodiny. Vyjadřovaly soucit s lidmi, byly plny bystrých postřehů a nesčetných charakteristických podrobností.

Tvorba každého z těchto spisovatelů všedního života českého soudobého maloměsta měla i své osobité rysy. Nejširší popularity začínal už v tomto období dosahovat IGNÁT HERRMANN (1854—1935). Jeho práce měly značný čtenářský úspěch, líbily se, protože dovedly nenáročně pobavit i rozesmát a ukázat humorné životní příběhy drobných postaviček. Herrmann, který se vyučil kupectví a na čas pracoval jako příručí, neměl cestu k literatuře snadnou. Koncem šedesátých let přišel do Prahy, kde ho upoutal především život předměstských lidových vrstev. Prostředí Prahy se pak stalo látkou téměř celého jeho díla. Svě krátké žánrové obrázky, podávající s výstižným humorem i se silnou dávkou sentimentality náměty z ulice a z domácnosti obyčejných pražských lidí, otiskoval většinu na stránkách humoristického listu Paleček, který sám od roku 1882 řídil. Chtěl především vykreslit komické nebo humorné situace, do nichž se lidé dostávají. Je to patrné hned z prvotiny *Ž chudého kalamáře* (1880), prozrazující i stopy Herrmannovy záliby v romantických příbězích, dále pak ze souborů *Pražské figurky* (1884, 1886), *Drobní lidé* (1888), *Ž pražských zákoutí* (1889). V těchto prózách vyniká Herrmannova pozorovatelská bystrost, jeho humor, smysl pro lokální svéráznost detailů, postřeh pro jednotlivosti charakterizující, byť jen vnějškově, malichernost postav a prostředí, znalost životních scén a lidských osudů, kterou nashromáždil i jako soudničkář Národních listů.

Novelisticke a povídkové tvorbě FRANTIŠKA HERITESA (1851—1929) dává náplň a směr zevrubné poznání jihočeského malého města, jeho postaviček

a životního stylu. V jeho arabeskách, fejetonech a povídkách (*Arabesky a kresby*, 1880, 1883; *Z mého herbáře*, 1882; *Maloměstské humoresky*, 1885, 1886) je nejcennější výstižná kresba lidských vlastností, slabostí a zálib pomocí krátké scény nebo charakteristiky. Podobně je tomu v drobné próze JANA LIERA (1852—1917). Větší vyprávěčská obratnost dávala jeho povídkám silnější dějové napětí, ale zároveň do nich často vnášela i konvenční syžety a zápletky (např. čtyřsvazkové *Novely*, 1883—1886; *Arabesky a novely*, 1886). Vedle četných novel z maloměstského prostředí, nejčastěji s milostnou tematikou, staly se populárními zejména Lierovy tzv. „železniční“ povídky. Lier, který sám byl železničním úředníkem, navázal na Nerudovy Trhany a zobrazil osobité prostředí kolem dráhy, a to hlavně postavami inženýrů, nádražních úředníků a zřízců. Zatímco Neruda kreslil „trhany“ především se zájmem a zřetelem sociálním, Lier využívá ve svých novelách poutavě rušné atmosféry i zvláštních drsných a kamarádských vztahů mezi lidmi, a motivy z železničního prostředí (např. srážka vlaků) mu slouží k stupňování zajímavosti a napětí děje (*Na těžce koleji*, *U profilu 23*). Z Lierových větších prací z buržoazního prostředí je nejvýznamnější satirická románová montáž postihující neutěšené české politické poměry vydaná pod názvem *Píseň míru* (Zlatá Praha 1887).

Přednosti této žánrové povídkové literatury sedmdesátých a osmdesátých let byly v přesnosti drobné kresby nebo charakteristiky, zvláště pokud se vnější tvářnosti týká, v obrazu života, zájmů a problémů tehdejšího českého malého města nebo lidové Prahy. Celkové ovzduší doby bývá tu podáno věrně. Avšak v ulpívání na jednotlivostech, v detailizování skutečnosti je zároveň největší nedostatek této prózy, a srovnání s Povídkami malostranskými to zřetelně dokazuje. Tam, kde Neruda uměl pomocí charakteristického detailu podat typický obraz skutečnosti, tato próza u vnějšího popisného detailu končí. Jestliže Neruda dovedl zásadně rozlišit, kde je v životě jeho malostranských postav zaostalost nebo omezenost, a dovedl na tyto rysy jasně pomocí svého humoru a ironie ukázat, u těchto autorů žánrové prózy se většinou ztrácejí obrysy reálných charakterů a společenských vztahů za spoustou detailů, za shovívavým a laskavým pohledem a za sentimentálním vztahem ke skutečnosti. Žánrová próza rostoucí z ovzduší krize české maloburžoazie, byla ponejvíce bez ideové perspektivy, která by dovolila jasně hodnotit.

Část drobné prózy sedmdesátých a osmdesátých let líčí život a prostředí malého města izolovaného vůči vnějšímu světu a proces jeho pozvolné přeměny nejen v přítomnosti, ale i v období právě minulém. Zejména tehdy, chtěli-li autoři vyjádřit kladnou představu, kterou by bylo možno měřit soudobý život. Obraceli se tu nejčastěji do minulosti nedávné, do předbřeznového období, kdy vystupovala do popředí jasně idea národní a myšlenka potřeby drobné práce a čistého, ideálního nadšení. Obrazy obrozenského období na malém městě stávaly se tak náměty prózy, která chtěla poukázat na důleži-

tost obětavé lidumilné a vlastenecké činnosti. Není to próza v pravém smyslu historická. Autoři vesměs vycházeli z osobních vzpomínek nebo předávali vyprávění lidí, kteří tyto doby prožívali. Líčili prostředí, s nímž byly spjaty jejich intimní zážitky z mládí, takže tato próza měla většinou ráz autobiografický a vzpomínkový. Vyplýval z toho dále zvláštní tón podání. Bylo v nich hodně idylizace tohoto života, avšak zároveň působí osobitým důvěrným tónem líčení malého města v biedermeieru, života rodinného, jeho radostí a starostí.

V tomto smyslu psala už dříve KAROLINA SVĚTLÁ své staropražské povídky a novely ze světa lidového a měšťanského, v nichž prudké citové vzněty a sny hrdinů a hrdinek narážejí na zvyklosti a názory patricijských, obchodnických a živnostenských rodin. Podle rodinného podání tak napsala rozsmarň i satiricky laděný obrázek z malého města *Purkmistrovic Katinka* (1874), v okolí jejího rodiště na vltavském břehu odehrává se vyprávění *Na košatkách* (1885). Podobných povídek je v tvorbě K. Světlé z těchto let více. Hlavním a nejtypičtějším jejím dílem představujícím minulý život pak jsou autobiografické *Upomínky* (1874), s vyrovnanou laskavostí líčící její dětství a mládí, avšak s kritickým pohledem na výchovu dívky v měšťanské rodině.

Klasickým zobrazením předbřeznového života na malém městě staly se zejména tři *Maloměstské historie* ALOISE JIRÁSKA, kreslící podle vyprávění, s hřejivým humorem atmosféru Litomyšle, její starou idylickou tvář i dech nových proudů myšlenkových a společenských, které zaléhaly v předvečer roku 1848 do tohoto města. Kresba postav, prostředí a ovzduší litomyšlských měšťanských rodin je v těchto třech povídkách — *U rytířů* (1880), *Na staré poště* (1881) a hlavně v nejslavnější z nich, *Filosofské historii* (1878), neobyčejně plastická a dává představu o tom, jak postupovalo obrození na malém českém městě, jak tu byly rozvrstveny síly, které lpěly šosácky na starých zvyklostech, a ty, které naopak do jeho domů a rodin přinášely čerstvý vzduch.

Obrazem minulé společnosti a minulých vztahů kreslených jako příklad pro přítomnost je vedle připomenutých již ŠMILOVSKÉHO *Rozptýlených kapitol Latinská babička* (1883) FERDINANDA SCHULZE, obrázek studentského života na malém městě, drobnokresba starosvětského prostředí starého gymnasia, v níž se rýsuje zajímavá postava starostlivé a obětavé „latinské babičky“ a její sentimentální romantický osud, nebo konečně *Tajemství strýce Josefa* (1885) FRANTIŠKA HERITESA. V tomto příběhu založeném na kresbě několika drobných portrétů, vyprávěném opět „hravě, rozsmarň“ (jako tomu bylo převážně u většiny těchto obrázků), vylíčil Herites v rámci maloměstského života a prostředí lékárny osobně zabarvený příběh hrdiny, který obětuje své sny, svůj vědecký talent vděčnosti k pěstounům.

Líčení lidských vztahů a atmosféry maloměstské společnosti představovalo v sedmdesátých a osmdesátých letech důležitou látkovou oblast drobné

prózy. Bylo to v souladu s výraznou snahou tehdejších spisovatelů vystihnout specifické rysy a zvyklosti určitého společenského nebo pracovního prostředí i lokální charakter různých míst. To vnáší do prózy neobyčejnou tematickou rozříštěnost a rozmanitost. Z četných dalších knížek sledujících cíl zachytit zvláštnosti určitého prostředí nebo povolání je třeba připomenout ještě kresby a obrázky, které vydal pod pseudonymem R. E. JAMOT přispěvatel Lumíru a přítel Jiráskův a Vrchlického, profesor lékařství JOSEF THOMAYER (1853 až 1927) v knížce *Příroda a lidé* (1880). Její pestrý obsah tvoří podrobná odborně poučená pozorování života a dění v šumavském kraji, postřehy a poznatky o zvířatech a o přírodě spojené s úvahami, svérázné figurky charakteristické pro českou vesnici a město (holubáři, komedianti, kramáři, vysloužilci). Jiným osobitým prostředím zajímal ještě cyklus „nekrvavých obrázků z vojny“, soubor fejetonů, které vydal pod titulem *Obšit* (1887) JOSEF HOLEČEK (1853 až 1929). Autor v nich vylíčil zážitky a pozorování z vojenského života, jak ho poznal za své služby jednorozhodného dobrovolníka v Praze. S úsměvem, ale i s trpkou ironií tu ukázal, jak je v tomto prostředí pokořován člověk, snižován jeho přirozený rozum i hrdost a jak je uráženo národní cítění vojáků, a vykreslil tak veselý i vážný obraz tehdejšího vojančení.

Snaha po bezprostředním a detailním vykreslení životního prostředí a po věrné, neidealizované charakteristice postav začínala se postupně uplatňovat rovněž v próze z vesnice. Vedoucí autorkou v tomto žánru byla i nadále KAROLINA SVĚTLÁ, která v tomto období vydala svůj nejlepší soubor vesnických povídek, *Kresby z Ještědí* (1880), v nichž vyvrcholilo její vyprávěčské i charakterizační umění. I těchto pět povídek vyrostlo z autorčina záměru ukázat, že je život prostých venkovských lidí mravně i citově hlubší a osobitější než mezi bohatými a než v soudobé společnosti městské. To umožnilo vylíčit tragické i humorné příběhy a podat pravdivé charakteristiky vesnických lidí. Avšak i zde se odrazil její výchovný záměr nezobrazovat „malichernost“ a nízkou „všednost“ a ukázat a oslavit „vyšší“, mravnější pohled na život, který by jej pomáhal učinit lepším, než jaký prožila ona sama, a přiblížit jej ideálům, o nichž snila.

Ve srovnání s povídkami K. Světlé vyznívala vesnická próza nových autorů drsněji a bezprostředněji. Stupňovaný zřetel k věrné nepřikrášlené kresbě uplatňoval ALOIS JIRÁSEK v *Povídkách z hor* (1878). Usiloval vylíčit postavy tak, jak je poznal ve svém kraji, v jejich drsnosti, ale i s jejich ryzím srdcem, a v rámci prostšího děje soustřeďoval se zcela na stručnou a výstižnou charakteristiku postavy ústřední. Souběžně s Jiráskovou snahou přiblížit životu vesnickou povídku, vyrůstající z tradice Hálkovy a K. Světlé, postupoval i ANTAL STAŠEK, když se v *Ševci Matoušovi* (Lumír 1876) pokusil vykreslit zajímavý podkrkonošský typ a osudy svého rebelujícího hrdiny.

Jinak však ve vesnické povídce, pěstované buď staršími autory jako byl

FRANTIŠEK PRAVDA, nebo spisovatelé mladšími jako VÁCLAV KOSMÁK (1843 až 1898), převažoval stále výchovný záměr řízený snahou působit na prosté čtenáře v náboženském duchu, záměr, který způsoboval, že obraz skutečnosti, podřizovaný apriorní tendenci, byl zkreslen a ztrácel věrohodnost.

Prozu sedmdesátých a osmdesátých let vyznačovala nejen pestrost látková, ale i rozmanitost formální. V časopisech i v knižních souborech objevovalo se velké množství útvarů: povídky vycházející z klasických forem založených buď na vyprávění, nebo na charakteristice postav, různé obrázky, črty, arabesky i fejetony, avšak i celá řada útvarů přechodných a proměnlivých obrysů, které ovšem většinou nevykristalizovaly do pevných podob. Kdybychom sebrali podtituly různých krátkých próz objevujících se v tehdejších časopisech, dostali bychom velmi pestrý obraz (notturmo, capriccio, polodrama, psychologická studie, noveletka, skiza atd.). Formuje se tu však i jeden útvar spjatý sice s tvorbou jen jediného autora, ale ve své době originální a výrazný, totiž romaneto JAKUBA ARBESA. Po první próze tohoto typu, po *Ďáblu na skřipci* (1866), který vyšel už v předchozím desetiletí, vznikla největší část klasických Arbesových romanet od desetiletí následujícího: *Svatý Xaverius* (1873), *Sivooký démon* (1873), *Newtonův mozek* (1877), *Ethiopská lilie* (1879) a další. Arbes jimi vytvořil osobitý žánr drobné prózy. Založil jeho účinnost zejména na napínavosti děje a fantastičnosti scénérie, avšak dal mu pevnou dějovou strukturu; senzačnost a nezvyklost námětů pak zvládl přesnou racionální konstrukcí. Také časové a místní určení romanet, jejichž děj je položen nejčastěji do soudobé Prahy, i účast autorovy osobnosti jakožto vypravovatele zeslabuje nebezpečí neurčitosti a umožňuje vyslovit v protikladu k iracionálním a nevědeckým představám rozumově podložený názor na skutečnost. Prostřednictvím těchto fantastických příběhů, v nichž bylo využito neobvyklých a tajemných motivů a v nichž se uplatnila autorova kombinační schopnost, podával Arbes vyhraněně kritický a polemický pohled na společenskou problematiku a dovedl promlouvat k současné době, zmítané nejistotami politickými i sociálními. Odpovídal tím na závažné časové otázky, ale jeho umělecký směr se ostře odlišoval od převažujícího žánrového rázu tehdejší drobné prózy.

Proza v novinách a v časopisech

Drobná próza rozvila se v sedmdesátých a osmdesátých letech v naší literatuře do neobyčejné pestrosti. Vedle rozmanitých povídkových forem, které sice byly obvykle otiskovány nejprve v časopisech, byly však psány jako samostatná prozaická díla, pokračoval bohatý rozvoj různých zábavných nebo poučných článků, jejichž nejvlastnější místo bylo na stránkách novin nebo časopisů. Tato próza počítající s žurnalistickým zaměřením měla

určité zvláštní společné rysy: kromě stylu zakládajícího se na pikantní zajímavosti a na lehké hře rozmaru a vtipu tvořil její důležitý charakteristický rys větší důraz položený na přesnost kresby prostředí a událostí a na spolehlivost faktických údajů.

Tyto znaky byly příznačné i pro nejznámější z těchto žurnalistických forem drobné prózy, pro fejeton. Jeho mnohostranné, nevyčerpatelné možnosti ukázala plně tvorba Nerudova už v šedesátých letech. Desetiletí následující znamenala pak skutečně zlatý věk českého fejetonu. NERUDA jako fejetonista zasahující do všech oblastí veřejného i kulturního života zůstával nadále v čele. Psal stále o drobných klepech zajímavých pražského čtenáře, o důležitých událostech politických a společenských, sledoval nové problémy kulturní. V té době vydal reprezentativní soubor pěti knih *Fejetonů* (1876—1879), který představuje ve velké různotvárnosti, ale v přísném výběru nejcennější a nejtypičtější ukázky z jeho fejetonistické činnosti. Tyto knihy, obsahující studie a črty z pražského života, fejetony humorně a satiricky zaměřené i obrázky z cest, dávaly podněty pro veškerou tvorbu psanou v tomto žánru.

Hned v Národních listech se objevovaly zajímavé fejetony psané jinými autory než Nerudou a Hálkem, například FERDINANDEM SCHULZEM, JAKUBEM ARBESEM, nebo označované šifrou či anonymní. Vedle fejetonů životopisných nebo pojednávajících o umění a o kulturních otázkách byly četné i fejetony polemické (např. proticírkevní a protijezuitské), politické, reagující na aktuální otázky ve světě (Pařížská komuna) a zejména cestopisné. Seznamovaly se zajímavostmi, o nichž se čtenář dovídal poprvé, o zemích neznámých nebo vzdálených, o zvláštnostech cizího světa, kultury a civilizace. Řadu fejetonů o svém pobytu v Americe, o životě tamějších Čechů, o americké přírodě, o životě Indiánů psal například JOSEF VÁCLAV SLÁDEK. Fejetony a črty z mnoha svých cest po Americe, po západní a severní Evropě vydal i knižně JOSEF ŠTOLBA (*Klepy z cest*, 1873; *Za oceánem*, 1874—1876; *Na skandinávském severu*, 1884). Zejména barvitým líčením přírody vynikaly cestopisné fejetony SVATOPLUKA ČECHA z Krymu a z Kavkazu. O průkopnické a neobvyklé cestě po Africe psal a tiskl v časopisech fejetony cestovatel EMIL HOLUB (1847—1902). Vedle těchto fejetonů a črt z prostředí poměrně málo u nás známých, spočívajících hlavně na líčení zajímavých cizích zvyků, životních způsobů a nevídané přírodní scenérie, byly časté i fejetony, které měly ještě navíc politický aspekt, seznamující českého čtenáře s různými slovanskými zeměmi a krajinami, inspirované zvláště soudobými balkánskými boji proti tureckému útisku. Nejznámější z nich byly fejetony, články a obrázky JOSEFA HOLEČKA, čerpané z jeho cest po slovanských krajích a využívající plně zevrubného poznání života a boje Černohorců, jehož se Holečkovi dostalo jako válečnému zpravodaji Národních listů. Knižně vyšly soubory: *Za svobodu* (1878—1880), dále *Černohorské povídky* (1880—1881), *Junácké kresby černohorské*

(1884—1889) a *Černá Hora v míru* (1883—1885). Ve všech těchto Holečkových počátečních knihách projevuje se už jako autorův osobitý rys souvislost jeho tvorby publicistické a vyprávěčské: jeho úvahy jsou protkávány příběhy, jeho povídkové knihy zase obsahují četné úvahy nebo rozmluvy, přerušující plynulost děje. Z myšlenky slovanské vzájemnosti od sedmdesátých let znovu akcentované vyrostla kromě prací Holečkových také připomenutá už kniha RUDOLFA POKORNÉHO *Z potulek po Slovensku* (1883 a 1885), představující v obsažném výkladu obraz minulosti i současnosti a zejména kultury slovenské, a četné práce EDVARDA JELÍNKA (1855—1897). Tento autor se snažil přiblížit českým čtenářům zejména polský a ukrajinský svět, a to nejen v jeho historii, politickém a kulturním snažení, ale i v životě společenském, v národních zvycích a v charakteristických znacích národní povahy (např. *Črty kozácké*, 1885; *Črty litevské*, 1886; *Črty varšavské*, 1890).

Vedle těchto cestopisných črt, fejetonů a povídek, rozvíjely se i ostatní tematické okruhy příspěvků otiskovaných hojně „pod čarou“ tehdejších časopisů. Z autorů, kteří byli tehdy v popředí zájmu, vynikl JAN LIER. Jeho fejetony všimaly si podobně jako Nerudovy nejrůznějších námětů, zejména pak života kulturního, divadla a výtvarného umění. Měly vtip a fantazii a získaly ohlas ostrým zaměřením proti české maloměšťácké nehybnosti a uzavřenosti, proti nekulturnosti českého prostředí. Proti němu stavěl Lier, který poznal dobře kulturní život francouzský, potřebu světového rozhledu a kultivovaného vkusu. Své tři knihy *Fejetonů* (1885—1889) uvedl vlastní charakteristikou jejich zaměření: „Fejeton jest raketou. Raketa vzlétne k zenitu a neutkví mezi pochodněmi nebes. Vrací se jak létavá hvězda k zemi, padá i zhasíná. Vysílaje tuto kytici prskavek mezi čtenářstvo, přeji, aby nikoho nespálily, každého pobavily.“ Svou zábavností, uhlazeností, mnohotvárností a vtipností znamenaly Lierovy fejetony nejosobitější práci v tomto druhu po Nerudovi.

Od sedmdesátých let objevovaly se v časopisech hojněji i beletristicky zpracované studie odborné, představující zárodky esejistické, populárně vědecké literatury. Z oblasti lékařské si bral náměty JOSEF THOMAYER, studie historické psal do Lumíru vedle ANTONÍNA REZKA hlavně JAROSLAV GOLL, jenž po své první sbírce básní se věnoval především historii a ve svých článcích vytvořil nejen přitažlivou formu historického eseje, ale i umělecký styl české vědecké historické prózy, který dále rozvíjela jeho škola.

Konečně je třeba jmenovat ještě jednu rubriku z tehdejších novin, totiž soudničku, jejíž první kroky se rovněž datují od sedmdesátých let. V tisku se objevují pravidelně zprávy „ze soudní síně“. Obsahují postupně stále obšírnější samostatné partie, které se nevztahují jen k popisu soudního jednání, ale které seznamují čtenáře s minulostí obžalovaného, s prostředím kolem něho, řešený případ rozbírají a komentují. Z holých záznamů nebo z popisného referování o přelíčení stávaly se tak svěbytné novinové beletristické

útvary. Když se referát začal zaměřovat i na to, aby podrobněji charakterizoval osoby a předvedl podmínky, které je přivedly k trestným činům, stávaly se zvláštním útvarem uměleckým. Prvotní zásluhu o to měl FRANTIŠEK ŠIMEČEK, který psal pravidelné referáty Ze soudní síně do Národních listů v sedmdesátých letech. Šimeček neulpíval na soucitu, nýbrž ukazoval s ostrým smyslem pro sociální nespravedlnost a pro životní tragiku soudní případy jako důsledek společenských poměrů, jako smutné důsledky společenské bídy. Vedle Šimečka pak vynikal JAKUB ARBES, v jehož referátech ze soudní síně se začínal ozývat už autorův zájem o podivuhodné lidské existence a snaha pochopit je a psychologicky analyzovat. Rubrika Ze soudní síně stala se pravidelnou a vyhledávanou částí četných listů a mnozí pozdější autoři si práci v této rubrice bystřili pozorovatelský smysl, získávali znalost zajímavých lidí i figurek a čerpali tak poznatky, jichž dále využili ve své povídkové nebo románové tvorbě (např. IGNÁT HERRMANN).

Úsilí o rozvinutí českého románu

Od sedmdesátých let vydává se u nás stále více románů. Stoupl značně počet čtenářů v českých kruzích, vycházely velké časopisy, které měly dostatek místa pro otiskování delších prací na pokračování a také jinak vzrostly ediční možnosti, zejména v různých knižnicích a edicích určených „pro lid“ i pro měšťanské vrstvy. Stejně jako práce původní těší se velké oblibě i překlady románů cizích.

Hlavní a společný cíl celé tehdejší románové tvorby byl vedle snahy působit výchovně především zábavný. Romány se snažily přitahovat poutavostí a zajímavostí další a další české čtenáře a rozšiřovat jejich okruh. Odtud vyplýval důraz na tematickou přitažlivost a na napínavost zápletek i za cenu značné šablonovitosti a nevěrohodnosti. Za druhé mělo být smyslem této prózy, aspoň převážné většiny, napomáhat výchově čtenářů v duchu určitých politických a mravních představ. Neumělost spisovatelů, často jejich neznalost života a zdůrazňování iluzivních potřeb národní společnosti, obavy, aby se odkrýváním vnitřních rozporů neoslaboval národ jako celek, to byly důvody, které vedly k oslabování poznávací funkce nové románové prózy. V těchto románech bylo proto mnoho neskutečného, jejich pohled na život byl nepravdivě idealizující, takže ruku v ruce s kvantitativním rozmachem českého románu postupovalo jeho zplanění i jeho krize. Namnoze lze těžko určit, kde končí vážné umělecké úsilí a začíná touha po snadném úspěchu, kde převládá rutina a konvence i snaha získat popularitu u buržoazního čtenáře povrchním dějem a dráždivou kresbou elegantního světa.

Velmi vyhraněnou tendenci v románové tvorbě těchto let představuje

program tzv. „ideálního realismu“ propagovaného v časopise Osvěta zejména jeho redaktorem Václavem Vlčkem. V tomto programu, spjatém s konzervativními a nacionalistickými tendencemi české buržoazie, byla jednostranně zdůrazňována potřeba působit příkladnými typy, plnými abstraktní ušlechtilosti a vlasteneckého zanícení. Takovými kladnými postavami, které obvykle vyslovovaly autorovy názory a tlumočily jeho pohled na život, byly nejčastěji představitelé idealizované inteligence, reformátoři společnosti, kteří svým upřímným západem a ušlechtilým smýšlením i jednáním působí na přeměnu ostatních postav. V románech tohoto typu setkáváme se většinou jen se zcela povrchním a plochým obrazem života a mizí z nich i charakteristika skutečných žijících lidí. Rozplývala se poznávací hodnota těchto románů, a to vedlo i k jejich uměleckému rozkladu. Neboť děj i povahopis zbavený reálných okolností ocítal se ve vzduchoprázdnu a převažovala konstrukce a apriorní záměr autorův.

Za vůdčího romanopisce tohoto směru platil VÁCLAV VLČEK. Pokusem podat průřez soudobé české společnosti a vyjádřit tezi, kterou autor důsledně zastával v době prudkých bojů mezi staročechy a mladočechy, totiž smíření rozporů v české společnosti a obnovení národní svornosti, byl román *Věvec vavřínový* (Osvěta 1872). V ostrém protikladu v něm stojí hrdina, právník, literát, člověk zcela ideální povahy, a soudobá utilitární společnost. Hlavní postava je však neživoucí šablonou a ze zobrazení života měšťanských a šlechtických kruhů zbyly jen matné obrysy. Stejně myšlenkově i umělecky primitivní byl Vlčkův román nejproslulejší, *Zlato v ohni* (Osvěta 1876), jehož děj se odehrává na venkově v době prusko-rakouské války roku 1866 a v němž je rovněž všechno podřízeno apriorní tezi. Umělé situace a strojený děj dovolují autorovi vyhrotil do krajnosti rozpory, které jsou nakonec překlenuty, a román ústí v zdůraznění myšlenky národní jednoty, do níž je zahrnut i panský dvůr s mladým hrabětem získaným pro národní myšlenku.

Podobný charakter měla také rozsáhlá, zběžně psaná románová tvorba SOFIE PODLIPSKÉ (1833—1897). Její knihy, vycházející v rychlém sledu od počátku sedmdesátých let, rostly myšlenkově a zčásti i tematicky ve stínu tvorby Karoliny Světlé, autorčiny sestry. Podlipskou vyznačovala rovněž převažující výchovná tendence a zvláštní zřetel k morálním problémům a k otázkám postavení ženy ve společnosti. Avšak obrysy jejích postav byly rozplývavé, prostředí bylo kresleno s malou dávkou reálnosti, silně se v nich uplatňovala autorčina lyrická fantazie a její sklon hlubokomyslně rozbírat různé otázky života. Z četných jejích románů s náměty z dávných českých dějin i z přítomnosti, v níž ji především zajímají osudy žen, byl poměrně zdařilým dílem *Osud a nadání* (1872), kreslící bohatou obchodnickou rodinu s ustrnulými životními názory. Román ukazuje, jak se probouzelo národní uvědomění před rokem 1848, a sleduje trnitou cestu hrdinů k samostatnému a čestnému uplatnění.

Relativně kritickým zobrazením buržoazní společnosti vyvolal ohlas román *Nalžovský* (1878), v němž Podlipská zpracovala konvenční vyprávění o lásce ušlechtilého, ale chudého domácího učitele k dceři jeho bohatého zaměstnavatele. V románě sice nechybí osten proti zbohatlické buržoazii, ale nepřirozenost v charakteristice postav a jejich jednání, citově nadnesený styl a konstruovaný děj násilně směřující k šťastnému řešení nedovolují podat pravdivé dílo. Nejvyrovnanější z prací Podlipské zůstal autobiografický román *Peregrinus* (1881—82). Líčí s autobiografickými rysy život hrdinův jako pouť za ideálem a podává četné autorčiny názory a myšlenky o životě i o společnosti spolu s kresbou měšťanské předbřeznové rodiny. V něm nejméně rušivě působí apriorní koncepce.

Romány Vlčkovy a Podlipské udržovaly si jistou vypravovatelskou úroveň a představují poměrně hodnotnější vrstvu tehdejší početné románové produkce. Vedle nich věnovali se románu další autoři, u nichž převážila rutina a konvence nad skutečnými uměleckými hodnotami. Avšak tato díla, která jsou už zcela zapomenuta, četla se dlouho, získala popularitu a mohou být dnes dokladem tehdejšího vkusu buržoazní společnosti. Lze je shrnout pod označení konvenční román sentimentální a romantický. Vyznačuje je povrchní aktuálnost a sociální konformismus; kreslí zejména vyšší společenské kruhy, prostředí měšťanského salónu a aristokratického života a líčí vznešený svět, jakého tehdy v české společnosti nebylo; jsou prosyceny sentimentalitou, obsahují nutnou dávku snů a iluzí. Jejich styl má ráz publicistické zběžnosti, je plný nadnesených a otřelých slohových klišé; postavy a prostředí nemívají v sobě nic z rysů konkrétního sociálně podmíněného národního života. Je to v podstatě literatura měšťanského životního vkusu a názorů, po případě literatura, která chce pseudolidovou zábavností a bodrostí působit na prosté čtenáře. Z těchto děl, příznačných pro tehdejší vzrůst i mělkost románové produkce, lze jako charakteristické ukázky jmenovat román BOHUMILA HAVLASY (1852 až 1877) *Tiché vody* (1876) z prostředí šlechty v jižních Čechách nebo populární knihy SERVÁCE BONIFÁCE HELLERA (1845—1922), obrazy přepychového života ruské aristokracie spojené s divokou romantikou a senzačností děje (*Král stepi*, 1882; *Salomonida*, 1888). Velmi oblíbený a čtený byl román IVANA KLICPERY (1845—1881) *Jindra* (1876), mnohokrát vydávaný i později. Získával čtenáře tím, že probouzel sympatie s osudy hrdiny, chudého vychovatele nešťastně zamilovaného do dcery zámožného továrníka a statkáře, a lákal vymyšlenou kresbou prostředí bohaté buržoazní rodiny, která neztratila ani filantropický, ani národní cit. Těžko lze dnes pochopit, jak mohl tento konvenční, otřelým slohem vyprávěný příběh vzbuzovat tolik zájmu. Jako příklad vyprávění získávajícího popularitu anekdotickými veselými příběhy, prostoduchým humorem a uměleckou nenáročností byla kniha *Z českých mlýnů* (1885) od mladočeského žurnalisty KARLA TŮMY (1843—1917).

Všechny tyto ve své době oblíbené knihy dosvědčují jalovost tehdejší české románové produkce. Chybělo jim téměř všechno, čeho je kromě vyprávěčské obratnosti zapotřebí k napsání dobré prózy. Dotýkaly se sice povrchně některých aktuálních otázek, ale skutečný kontakt s vážnými problémy národního života jim chyběl. Jejich autorům se nedostávalo pevného, ujasněného stanoviska k životu a chyběla jim především i vůle k umělecké pravdivosti.

Z celé záplavy románové prózy sedmdesátých let rýsují se osobitě jen tři jména: Karolina Světlá, Jakub Arbes a Antal Stašek. KAROLINA SVĚTLÁ, jež měla stále značnou váhu v tehdejšímu kulturním životě, soustřeďovala se v těchto pozdějších letech většinou na drobnější útvary. V osmdesátých letech napsala jediný román, *Miláček lidu svého* (1882). Světlá byla rozhořčena politickými spory, které rozbíjely její přesvědčení o správných cestách národní společnosti. Obávala se o osudy národa, jehož existence se jí zdála otřesena narůstajícím dělnickým hnutím. Působil na ni i vliv Osvěty. V tomto románu, který znamenal umělecké ustrnutí, vystoupily silně zejména její konzervativní názory. Zdůrazněná tendence mravní ušlechtilosti a nadtřídní spravedlnosti, která má vést k vyrovnání sociálních a třídních rozporů, násilně ovlivňuje celou výstavbu románu. Otázky soudobého umění a sociální problémy, kolem nichž je soustředěna fabule, řeší se v salónech aristokracie, ve vymyšleném prostředí, jen v konverzaci. Mlhavě kreslený obraz továrníka, jenž se jako prostý člověk hlásí k liberalismu a zrazuje svá předsevzetí, když zbohatne, nezachraňuje román ani myšlenkově, ani umělecky, takže toto dílo Světlé zůstává stranou literárního rozvoje.

Nové tóny tedy přinesli do vývoje českého románu jen Arbes a Stašek. Není náhoda, že pro oba tyto autory byl charakteristický radikální postoj vůči soudobé skutečnosti. Není náhoda, že to byli spisovatelé se skutečným zájmem o sociální problémy, o vztah buržoazie a lidu, o osudy dělnictva, spisovatelé neomezení nacionálními frázemi, kteří se snažili i svým vzděláním proniknout k řešení nejvážnějších dobových otázek. Jejich díla vyznívají jako protiváha celé ostatní románové literatury tohoto období a namnoze i přímo jako polemika s ní. *Nedokončený obraz* (1878) ANTALA STAŠKA ukazuje realitu vesnice věrnou kresbou svérázných podkrkonošských lidových typů a proniká hlouběji k charakteristice postav. Není sice prost syžetových šablon běžných v soudobé próze a není dílem zcela umělecky vyrovnaným, avšak jeho základní zaměření je podstatně jiné než u ostatní tehdejší románové prózy. Stašek neřeší vztah inteligence k vyšším společenským třídám, v nichž se většinou uchycovali hrdinové ostatní prózy románové, ale staví základní otázku jako poměr inteligence a lidu. Kresbou jadrného lidového světa, vynikajícího hlubokým pojetím životních otázek, provádí kritiku neplodnosti a rozervanosti inteligence, která má sice složitý vnitřní život, je však povznesena nad lid a je v podstatě individualistická. V Staškových rukou změnil se tedy román s konvenčními fabulačními

prvky ve společensky závažné dílo pojednávající o vztahu lidu a inteligenta, který nechápe jeho skutečný význam. Staškův román stal se tak náznakem nových cest tohoto druhu literárního, krokem vpřed v jeho zrealnění a „ná-povědí realismu“ tehdy se pozvolna rodícího v české literatuře.

Realita společenského života stává se od sklonku sedmdesátých let také důležitou složkou prózy JAKUBA ARBESA, jehož nejvlastnější umělecký přínos znamenala ovšem romaneta. Proráží spletitou dějovostí jeho příběhů a počíná-je *Kandidáty existence* (1878) a *Moderními upíry* (1879) vnáší do jeho tvorby nové téma: problematiku moderního kapitalismu, myšlenky utopického socialis-mu, život dělnické třídy. Fabule těchto děl chce řešit možnosti reformátor-ského působení v duchu utopického socialismu. V dalších prózách, trpících většinou žurnalistickým chvatem, který vedl k rozvlácnosti a k náhodné, nevěrohodné motivaci děje, pokoušel se Arbes podat ještě širší, až kronikářský obraz zvoleného prostředí. V *Štrajchpudlících*, kteří vycházeli v Květech od roku 1880, rozvíjel pestrý obraz života pražského dělnictva před rokem 1848, v *Mesiáši* (1883) podával kritické zhodnocení soudobé společnosti na zá-kladě konfrontace s nadějemi a názory osmačtyřicátého roku, konečně pak v *Andělu míru* (1889—1890) ukazoval demoralizaci soudobé vesnice vlivem peněz.

Vedle prvního románu Staškova znamenaly i tyto románové skladby Arbesovy, průkopnický sahaující pro námět do okruhu dělnického a snažící se řešit moderní problémy sociální, významný krok k realistickému románu. Na zvládnutí tohoto úkolu však zatím umělecké síly a zkušenosti autorů ne-stáčíly. Jejich romány trpěly nedostatkem věrohodnosti. Hlavně proto, že na úkor pravdivosti přeceňovaly poutavost děje a neobvyklost scén. Jejich hod-nota byla především v tom, že zpodobovaly z vyhraněného ideového hlediska důležité společenské problémy, a v tom, že dovedly v jednotlivostech výrazně umělecky vyjádřit kritické pojetí soudobého života. Nad příběhy hrdinů dávaly tyto romány čtenářům prožívat tragické osudy soudobých lidí a myšlen-ky, vyslovované na jejich stránkách, vedly je k promýšlení nejvážnějších ži-votních otázek. Román, který se u nás rozvíjel poměrně opožděně, začínal tak nabývat závažné společenské funkce.

Příběhy z cizích světů

V české literatuře sedmdesátých let, především v Lumíru, objevovaly se vedle oblíbených cestopisných fejetonů a črt často povídky, kresby nebo novely, které se odehrávaly v cizím, někdy i vzdáleném prostředí, nebo užívaly cizo-krajných motivů. Tato snaha rozšířit i látkově oblast naší literatury souzněla s úsilím pojímat český život v širších kulturních souvislostech i s úsilím dát

literárním dílům co nejpestřejší kolorit. Připomeňme povídky plné hravé a snové fantazie, které zasazoval do orientálního prostředí SVATOPLUK ČECH, připomeňme črty a novely HERITESOVY využívající korzických motivů a líčící zvláštnosti italského života a krajiny, nebo pozdější romány HELLEROVY, které rozvíjely šablonovité příběhy v rámci elegantní ruské společnosti a divoké kavkazské přírody. Tato díla, a vedle nich i řada dalších, působila hlavně exotičností motivů a přírodních scén tvořících dekorativní pozadí vyprávěných příběhů.

Na stránkách Lumíru začaly se od sedmdesátých let objevovat rovněž zvláštní prózy nového autora — JULIA ZEYERA, těžší látku z nejrůznějších světů, v nichž však cizí motivy vyrůstaly z jiného záměru a měly odlišný smysl. Zeyerova tvorba získávala ohlas poměrně pomalu, ale od počátku bylo patrné, že je zjevem v české literatuře výjimečným. Spisovatel pocházel ze zámožné pražské patricijské rodiny (jeho otec měl velký obchod dřívím) a dostalo se mu pečlivé výchovy. Silně na něho působila stará Praha, plná tajemnosti a spjatá s tisícerým vyprávěním o národní slávě a minulosti. Zejména pak ovlivnila jeho názor na život, jeho obraznost i jeho snivost bohatá četba a cesty, které Zeyer podnikal nejprve na zkušenou, později jako vychovatel nebo ze záliby téměř po celé Evropě.

Když pak začal Zeyer v sedmdesátých letech psát, promlouval z jeho díla jako základní tón hluboký smutek z osamocení a z nenaplnění života a odpor k měšťáckému způsobu života, myšlení a citění. Bohatá Zeyerova korespondence a vzpomínky přátel potvrzují, že jeho nechuť k měšťáckému světu byla mnohem radikálnější než u jeho druhů. I do jeho díla zaznívají motivy přímo zdůrazňující spisovatelův nekompromisní odpor k prostředí malicherných zájmů, citů podřizovaných osobnímu prospěchu a lidské bezcharakternosti. V jedné povídce (Blaho v zahradě kvetoucích broskví) píše o jejím hrdinovi a o sobě: „Oběma nám bylo nevolno ve středu těch usedlých, více méně ctnostných a střízlivých lidí, kteří vesměs měli povinnosti, povolání a cíle života.“ Snaha emancipovat se od tohoto světa, který je šedivý, který nemá smysl pro ideální snažení, pro čisté city, tato snaha tvoří jednu z hlavních tendencí celého Zeyerova díla a jeho postoje ke skutečnosti a plně se projevuje i v jeho próze s cizími náměty.

Zeyer se zprvu nesnaží zpodobit soudobou skutečnost kritickým obrazem (nebo jen výjimečně a okrajově), ani nevyjadřuje svůj vztah k životu jako subjektivní pocity a reakce. Svůj odsudek vyjadřuje tím, že si vysnívá svět s vlastnostmi, které jsou jeho době a jejímu citění cizí a protikladné, a že své představy vyjadřuje pomocí příběhů odehrávajících se v cizím prostředí. Zeyerovo dílo vyrůstá z pocitu uražené a ponižované národní a lidské cti a je formováno touhou po lidské ušlechtilosti, která se ovšem rozbíjí o skutečnost. Zeyer nemá sil k tomu, aby usiloval o uskutečnění přeměny tohoto stavu. Svým literárním

dílem však probouzí představy o lepším světě, svým líčením ryzích lidských vlastností vyslovuje nechuť ke skutečnosti, která ho obklopuje.

První Zeyerovy prózy vycházející v Lumíru patří do oblasti fantastických (*Z papíru na kornouty*, 1874) a společenských novel (*Duhový pták*, 1873; *Jeho svět a její*, 1874). V těchto povídkách, zasažených i jeho zálibou v okultismu a svědčících namnoze o knižní inspiraci, představoval se Zeyer jako zajímavý, ne však výjimečný autor. Teprve v historickém románu *Ondřej Černyšev* (1876) z prostředí ruského dvora z konce osmnáctého století, projevila se plně jeho osobitost. Osudy a zápasy ústředního hrdiny se rozvíjejí v ovzduší plném tajemnosti, ve složitém předivu panských zábav a intrik, a jeho příběhy, zejména milostné, vystavují ho četným zkouškám. Vyznačuje ho jemná, až přecitlivělá pasívní povaha, unášená událostmi a city, a neobyčejně čistý charakter. Vychovatel, který vštěpoval Ondřeji Černyševovi představy o životě, naplňoval „mysl jinocha vysokými ideály světa vymyšleného, beze všeho téměř ohledu na svět skutečný, sám jej pasoval na rytíře ‚smutné postavy‘, jakýmž se bohužel víceméně každý stává, kdo v boji za právo a pravdu v převráceném tom světě spíše vroucím citem než chladným rozumem se řídí“.

Černyšev byl předobrazem dalších Zeyerových postav, které se v různých obměnách v jeho díle stále vracejí. Ve víru světa, uprostřed jeho malichernosti a sobectví hledají vlastní poslání buď v ideální lásce, která spočívá v oběti pro milovaného druhu, nebo v nadosobní službě vlasti či spravedlnosti. Protože však jejich snahy, jak je představuje Zeyer, jsou v daném světě nedosažitelné a jejich sny neuskutečnitelné, stávají se tito hrdinové vskutku vždy „rytíři smutné postavy“, narážejícími na každém kroku na tvrdou skutečnost, a jejich „absolutní“ city docházejí naplnění teprve ve smrti. Například motiv lásky spojuje Zeyer obvykle s motivem smrti, neboť je přesvědčen, že v tomto světě není její naplnění možné. Zde pak tkví i negativní rysy Zeyerova světového názoru: autorovy rozpory vedly nejen k absolutizování protikladu mezi vysněným a skutečným světem, ale umožňovaly i sklon k mystice a k náboženství.

Ondřejem Černyševem počíná se řada Zeyerových prozaických děl barvitěho a často exotického koloritu, líčících rozmanitá prostředí a nejrůznější období dějin. Dalším velkým dílem byl *Román o věrném přátelství Amise a Amila* (1880), v němž zavedl Zeyer čtenáře do ideálního rytířského světa staré Francie, aby předvedl dávné tužby a činy romantických hrdinů. Kreslí tu především hluboký, až mytický cit přátelství dvou rytířů, k nerozeznání si podobných a jejich zvláštní a spletité osudy. V jiných vyprávěních volil si látky italské nebo irské, španělské nebo orientální, čerpaje podněty ze svého poznání cizích zemí nebo ze své četby (*Dobrodružství Madrány*, Lumír 1878; *Báje Šošany*, knižně 1880, *Sestra Paskalina*, Lumír 1884.).

Zeyerovo prozaické dílo, které směřovalo postupně k prostším, méně složi-

tým příběhům, postupovalo ve dvou souběžných směrech. Zeyer psal novely, v nichž zpracovával samostatné náměty, a takzvané „obnovené obrazy“, v nichž parafrázoval příběhy a líčil postavy podle cizích děl nebo vyprávění. Obě řady Zeyerovy prózy se ovšem v podstatných rysech sbíhaly, jenom podnětem se od sebe lišily. Mezi novely zařadil například „podivnou povídku“ *Blaho v zahradě kvetoucích broskví* (Lumír 1882), vyprávějící čínský příběh velké blouznivé lásky, která se rozbíjí při doteku skutečnosti, příběh snivého chlapce, který se v snách zamiluje do obrazu ideální ženy a při poznání, že jeho sen není skutečností, ztrácí rozum. Mezi obnovené obrazy patří čínská legenda *Zrada v domě Han* (Lumír 1881) opět o bezmezné, ale nešťastné lásce, nebo román z japonského prostředí *Gompači a Komurasaki* (knižně 1884), v němž oba hrdinové nalézají po mnoha zkouškách lásku na pokraji smrti a v lidské bídě.

Nehledě na různost látek a prostředí, jež bylo kresleno vždy s velkou názorností a malebností, s pochopením pro dobu a pro krajinný kolorit, vrací se ve všech těchto dílech obměňován základní námět a základní okruh postav: proti pomýjejícím vášním a slabostem stojí svět elementárních lidských hodnot, nadosobní city lásky, obětavosti nebo přátelství. Jeho dílo tkvělo svými kořeny v české skutečnosti sedmdesátých a osmdesátých let, v níž Zeyer nenalézal odezvu pro své životní ideály a představy. Avšak Zeyerova tvorba roste ještě z jiných kořenů. Vyprávění chůvy, které mu dávalo první podněty k letům fantazie a které mu vštěpovalo do mysli řád panující v pohádkách a v bájích, lidové mýty a vyprávění různých národů, to vše utvrzovalo v něm názor, že v lidu je „hlubší náhled o životě a smrti, o lásce a přírodě“. Z těchto zdrojů vyplývalo jeho pojetí světa a mravního řádu i jeho ideál charakteru, cti a lásky. Z nich a z tradice velké epické poezie pramenily také příznačné rysy Zeyerova stylu, založeného především na vyprávění. Jako v pohádkách nebo v pověstech zalíbilo se i Zeyerovi v pestrém líčení exotického prostředí a rozvětveného děje, jako v lidovém vyprávění jsou i u něho obvyklá konstantní epiteta a hyperboly, obrazy, které mají kouzlo lidových představ. Jako v pohádkách tajemné osudové síly a sen prolínají reálným životem. A konečně jako v pohádkách a pověstech, naprosto protikladně k tomu, jak byla kreslena láska v soudobé žánrové próze, vyznívá tento cit v pojetí Zeyerově.

Zeyer, který působil v české literatuře jako „exotický pták“, získal si v ní zvláštní místo a svým vyhraněným uměleckým směřováním vzbuzoval protichůdné reakce na svou tvorbu. Hyperbolická, snová a ideální tvářnost jeho díla také umožňovala jeho protikladnou interpretaci. Ale klíč ke skutečnému pochopení jeho smyslu a významu podal J. Fučík, když o něm napsal: „Jde stále za svou touhou po světě ušlechtilém, krásném a dobrém, v němž by nebylo křivdění ani lidem, ani národům. A protože takového světa kolem sebe nevidí, uchyluje se do světa pohádek a starých bájí, do dějin středověku a do života východních národů, neboť tam všude nalézal lidskou moudrost

a cit, ještě nezasažený hamižným sobectvím peněz.“* V tomto smyslu, ve snaze ukázat současnosti protikladnou představu o životě, vytvářel Zeyer pateticky pojaté obrazy z nejstarších dob české historie ve svých veršovaných epických cyklech (Vyšehrad, Čechův příchod) a v tomto smyslu soustřeďoval se i v prvním období své prozaické tvorby hlavně na vyprávění příběhů z cizích světů.

Historická povídka a román

Rozjitřený smysl pro historické právo české vedl na konci šedesátých let k tomu, že se v literatuře znovu stupňovala záliba v historických látkách a že se jim přikládala zvýšená důležitost. K tomuto podnětu pak stále důrazněji přistupoval ještě další a pro pokrokovou orientaci této tvorby rozhodující důvod: zplanělý život veřejný, stále patrněji a hlouběji rozrytý společenskými a třídními rozpory, vedl spisovatele k tomu, aby ukázali minulost národa jako příklad soudobé národní společnosti, neschopné nadchnout se velkou ideou.

V české historické próze dostávaly se postupně do popředí dva látkové okruhy: husitství, na jehož příkladu zdůrazňovali spisovatelé potřebu aktivní účasti na společenském dění, a obrození, jehož prostřednictvím ukazovali význam oddané drobné práce a nezištného nadšení. Společenská funkce prózy s historickými náměty nebyla ovšem jednoznačná. Tendence, která vyrůstala z potřeby vychovávat k národnímu cítění, skrývala v sobě nebezpečí nacionalismu, jestliže se protikladné zájmy jednotlivých společenských vrstev a tříd podřizovaly společným iluzivním zájmům celého národa. Významnější myšlenkou, připomínanou českou historickou prózou, byla tradice bojovnosti spojovaná zejména s husitstvím. Zdůrazňování revolty a odboje mělo totiž především ten smysl, že probouzelo lidové vrstvy k aktivitě, že útočilo proti pasivnímu přijímání daného stavu, že jitiřilo pokrokové národní úsilí. Naproti tomu mohly proniknout do historické prózy i tendence přímo konzervativní (u Josefa Svátka).

Počtem byla nejhojnější historická próza romantického a sentimentálního zaměření, zakládající si na poutavosti líčení, věrohodnosti koloritu, křiklavosti scén a dějovém napětí, jak ji představují povídky a romány V. VLČKA, S. PODLIPSKÉ, B. HAVLASY, E. HEROLDA nebo F. DVORSKÉHO. Typickým autorem takovéto líbivé historické prózy byl JOSEF SVÁTEK, pokračující v řadě obsáhlých, kulturněhistorickými podrobnostmi naplněných románů hlavně z doby rudolfínské a pobělohorské (*Marie Terezie a Karel VII.*, 1870; *Praha a Řím*, 1872; *Švédové v Praze*, 1874; *Železná koruna*, 1888 aj.). Vyznačují se

* Julius Zeyer, dnes v knize *Pokolení před Petrem*, 1958.

loajální tendencí, skeptickým nebo přímo negativním postojem k lidovým hnutím (selská povstání) a nabádáním k trpnému snášení národního osudu, dovedly se však vetřít do přízně čtenářstva senzačním dějem. Tendence vlastenecká spolu s tóny sentimentálními zaznívají z románu JOSEFA JIŘÍHO STANKOVSKÉHO (1844—1879) *Vlastencové z boudy* (1877), který přitahoval pozornost spíše zajímavostí látky (české obrození na konci osmnáctého století, počátky českého divadla) než uměleckým zpracováním, značně konvenčním.

Největší obliby v širokých lidových vrstvách národa dosahovalo však rozsáhlé dílo nejpobulárnějšího historického beletristy tohoto období, VÁCLAVA BENEŠE TŘEBÍZSKÉHO (1849—1884), ideově protikladné proti Svátkovu. Jeho první povídka, *Mara Bočarovna* (Světazor 1871), navazovala na tradici Chocholeuškova Jihu látkou i myšlenkou, v dalších pracích se však Třebízský soustřeďoval k dějinám domácím. Jeho vlastním polem je povídka, historický obraz nebo črta, a jen výjimečně se jeho práce svými rozměry blíží formě románu (*Královna Dagmar*, 1883). Byly sebrány (částečně posmrtně) do několika cyklů (*Pod doškovými střechami, V červánkách kalicha, Pobělohorské elegie* aj.). Dějištěm bývá převážně Třebízského rodný kraj, Slánsko, nebo střední Povltaví v okolí Klecan, kde trávil větší část života jako kaplan.

Pro Třebízského prózu je příznačná silná elegičnost, pramenící ze soucitu s utrpením lidu v minulosti, které mu splývá s utrpením národa. Avšak Třebízský vedle utrpení vidí i to, jak se lid bránil proti útisku národnímu i sociálnímu, a právo na obranu mu také — na rozdíl od Svátka — přiznává. Zřetel k lidu je nejsilnější ideovou složkou jeho děl. Proto spatřuje vrchol českých dějin v době husitské, a přesto, že je katolickým knězem, neváhá vyjádřit sympatie husitům a dokonce jejich radikálnímu křídlu, táborům. Tragický úpadek pak mu představuje doba pobělohorská, především právě pro útlak a ponížení lidu, protestantského i katolického, který zobrazuje v ostrém protikladu k cizácké šlechtě obou stran. Lásku k lidu a vřelý soucit s jeho trpkým údělem vyslovuje Třebízský v příbězích z této doby (*Levohradecká povídka*, 1882) i z novějších dob, kde pod „doškovými střechami“ ukazuje zbytky slavné národní minulosti, a v bídě rolníků zbavených svobody i v jejich protipanských vzpourách líčí další kapitoly národních osudů. Tak je tomu v jeho hlavním díle *Bludné duše* (Osvěta 1879) zobrazujícím vzbouření sedláků, ale i v drobných črtách (*Ze zapomenutých pamětí*). Třebízský vůbec přestává líčit tzv. velké historické události pro ně samotné a všímá si spíše jejich odrazu v životě lidu a také pro látku si jde spíše než do známých historických děl do starých zápisů, archivů, místních kronik nebo pamětí. Odtud vznikají jeho drobnější práce, které se mu také lépe daří než velké skladby, a v nich si všímá osudu jednotlivců, rodin i vesnic, drcených a tísněných dobou (soubory *Ze zapomenuté vesnice, Stezkami našich dějin, Ze zapomenutých pamětí* aj.). Jestliže se zabývá historií starých českých šlechtických rodů, tedy proto, že

jsou mu spjaty s dějinami národa, vždy však na jejich představitelích kárá mravní vady a úpadek. Naproti tomu zejména v postavách lidových vyzdvihuje příklady velké odvahy a hrdinství. Vřele pak Třebízský přitakává — opět v protikladu k Svátkovi — revolučnímu hnutí roku 1848 (črta *Osmáčtyřicátníci*), jež spojuje s tradicí husitskou. Vidí v něm snažení nejlepších synů národa, kteří chtěli „vlasti k bývalým svobodám pomoci a český lid povznéstí“, a nutnou oběť přinesenou lepší budoucnosti.

Svérázný styl Třebízského, vyznačující se silnou, bezprostředně vyjádřenou emocionalitou a patosem, teskně zabarveným tónem, vzrušenými apostrofami a zvoláními, odlišoval se příznivě od většinou suchého a strohého slohu průměrné soudobé historické prózy. Často ovšem trpěl nadměrnou rozcitlivělostí hraničící až se sentimentálností, jednotvárností zápletek a nereálností některých postav zvláště ve větších pracích. Velký význam však mělo Třebízského dílo tím, že posilovalo opravdový národní cit, vychovávalo k obětavosti, probouzelo smysl pro spravedlnost a lásku k svobodě.

Třebízského próza ovšem celým svým uměleckým rázem vyrůstala ještě z romantických kořenů. Tvůrcem nové historické prózy, která spojila historickou pravdivost a citlivější proniknutí do zvláštního rázu líčené doby s životnou charakteristikou postav, stal se teprve ALOIS JIRÁSEK. Už jeho první historický román *Skaláci* (1875) odlišoval se od ostatní české historické prózy. Hned od počátků vyznačovala Jiráskovy povídky a romány věrnější kresba dobového prostředí, umožněná autorovou podrobnou znalostí minulosti. Tyto znalosti Jiráska nespojovaly, ale naopak pomáhaly mu vytvářet postavy a charakterizovat je individuálně a psychologicky citlivě. Náměty Jiráskových počátečních próz jsou brány ponejvíce z období selských bouří, hlavně z osmnáctého století a ze spisovatelova rodného Náchodska; je tu zobrazen život poddaného lidu, který se vzpírá proti nespravedlnosti a proti útisku (*Skaláci*), a naproti tomu rozmařilý život panský (*Na dvoře vévodském*, 1877; *Ráj světa*, 1880). Vyvrcholením, umělecky nejpůsobivějším zpracováním této problematiky byl pak román *Psohlavci* (1884), zpodobující výrazný typ selského rebela v lidovém hrdinovi Janu Kozinovi a kreslící zvláštní ráz chodských strážců českých hranic ve století sedmnáctém. Vedle těchto knih, které souvisely přímo s Jiráskovými Povídkami z hor, zasahující jen hlouběji do historie lidu, obrátil se Jirásek zmíněnou již trojicí svých *Maloměstských historií* do obrozenské Litomyšle. Avšak už v tomto prvním období upjal pozornost i ke klasické látkové oblasti české historické prózy — do husitství (*Slavný den*, 1879; *Konec a počátek*, 1879). V reálnosti obrazu minulosti, v charakteristice postav a v postižení jejich psychologie i v rozvíjení děje a zápletek začínaly se v Jiráskově tvorbě objevovat nové prvky, a to už i v tomto počátečním studiu, ještě než autor přistoupil k práci na svých románových kronikách.

Sedmdesátá a osmdesátá léta představují pro českou historickou prózu

údobí velké přeměny. Její podstata spočívala v tom, že vztah spisovatele k zobrazené látce není už tak libovolný, jako tomu bylo dosud. Oživení obrazu minulosti na základě pravdivého a věrojatného pochopení dávného stavu, vystižení jeho dobového rázu a věrohodné dotváření postav historických i vymyšlených, jejich typizace v duchu okolností, v nichž tyto postavy žily, to byly podmínky, které se začínaly uplatňovat v historické povídce a románu jako nutný požadavek. Postup tohoto procesu lze dobře sledovat na vývoji Jiráskova díla v jeho prvním období. Následující vývojový úsek je pak charakterizován hlavně velkými románovými kronikami Jiráskovými a tvorbou druhého našeho největšího historického prozaika ZIKMUNDA WINTRA, který až do poloviny osmdesátých let jenom sbíral v rakovnickém archívu zprávy o kulturním životě a o zajímavých lidech hlavně ve století šestnáctém a sedmnáctém a jehož první „rakovnické obrázky“ se teprve začínají připravovat.